

Михайло Ковальчук (Київ)

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ АРМІЇ УНР В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ
ДИРЕКТОРІЇ
(ЧЕРВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1919 р.)
У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ**

Упродовж останнього десятиліття все більшу увагу дослідників українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. привертає Кам'янецька доба Директорії УНР (літо – осінь 1919 р.), коли український уряд, після майже цілковитої втрати рідних теренів, на якийсь період опанував Правобережну Україну. Армії УНР у цей час довелося у важких умовах контратакувати більшовиків на Правобережжі, а згодом вести боротьбу й проти російських білогвардійців. Цей період значна частина істориків вважає “найвідповідальнішим і найкритичнішим” етапом національно-визвольних змагань¹. Про бойові дії армії УНР влітку – восени 1919 р. написано кілька розвідок як діаспорними, так і сучасними українськими дослідниками². Проте чимало аспектів цієї теми залишаються невисвітленими в історичній літературі.

Якою була чисельність армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії? У присвяченій літній кампанії 1919 р. праці генерал-хорунжого армії УНР М.Капустянського (виданій вперше у 1921 р. й перевиданій 1946 р.) вказується, що влітку 1919 р. Дієва армія УНР мала у своєму складі 30000 – 35000 людей при 15000 багнетів і шабель³. Наведені М.Капустянським цифри стали хрестоматійними, будучи фактично єдиними відомостями про чисельність армії УНР у вказаний період. До сьогодення дослідники або повторюють дані Капустянського, або взагалі не торкаються цієї теми.

Такий стан справ пояснюється відсутністю передусім необхідних документальних джерел для точного визначення бойового складу з'єднань та частин армії УНР на різних етапах національно-визвольних змагань. Переважна частина військових архівів УНР загинула ще в 1919 – 1920 рр., вцілілі ж документи значною мірою було розпорошено на еміграції. Так, журнал бойових дій армії УНР, який використовував генерал Капустянський при написанні своєї праці, вже у 1922 р. вважався втраченим⁴. До того ж, основний масив вцілілих архівів армії УНР, що зберігалися у міжвоєнний період в празькому Музеї Визвольної боротьби, після Другої Світової війни було вивезено до СРСР, де історики практично не мали до них доступу до початку 1990-х рр. Проте навіть з часу після 1991 р., коли гриф секретності з архівних документів 1917 – 1921 рр. у нашій країні було знято, вітчизняні дослідники чомусь

зовсім не виявляють значного інтересу до “празьких фондів” армії УНР. Опрацювання та введення цих документів до наукового обігу відбувається надто повільно, що жодним чином не сприяє формуванню цілісної картини національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та історії тогочасних українських збройних сил.

Між тим у так званих “українських празьких фондах”, переважна більшість яких зберігається сьогодні в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, міститься чимало документів, що кидають світло на маловідомі сторінки історії війська УНР. Зокрема, нам вдалося віднайти матеріали, які дозволяють встановити чисельність армії УНР в другій половині 1919 р. – бойові розписи, дислокаційні відомості військових частин та з’єднань, доповіді командирів тощо. Особливу цінність для визначення бойового складу українських військ у той час становить журнал бойових дій армії УНР, що, як виявилось, все ж таки невідомим чином вцілів до наших днів. Це унікальне джерело з історії українського війська 1917 – 1921 рр. авторові вдалося віднайти серед архівних справ штабу Дієвої армії УНР. Зазначимо також, що окрім фондів власне армії УНР, чимало інформації аналогічного змісту містять також документи архівних фондів Української Галицької армії. Цінні в цьому плані матеріали було виявлено нами й у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові, а також в історичних та військових архівах Польщі й Росії.

Навесні 1919 р. армія УНР перебувала у надзвичайно скрутному становищі. Втративши ще на початку 1919 р. у боях з більшовиками Лівобережну та Південну Україну, українські війська поступово відступали й з Правобережжя. Поділля без особливого опору було здано більшовикам упродовж березня – першої половини квітня 1919 р. У травні 1919 р., внаслідок низки важких військових поразок на Волині, що завершилися захопленням поляками Луцьку, а більшовиками – Рівного, уряд та армія УНР опинились під загрозою цілковитого оточення й знищення більшовицькими та польськими військами. Під контролем українського уряду залишився лише невеличкий район Дубно – Броди, де в кінці травня 1919 р. й зосередились основні сили армії УНР⁵.

На початку червня 1919 р. українська армія, здійснивши реорганізацію (всі військові з’єднання було зведено в групи й дивізії зі стрункою організаційною структурою), перейшла з Волині до району на північ від Тернополя, звідки й розпочала контрнаступ проти більшовиків на Західному Поділлі.

На жаль, недостатньо з’ясованим лишається питання про те, яким же був кількісний склад армії УНР на момент її відходу з Волині та початку контрнаступу на Поділлі. Можна припустити, що чисельність

армії у цей час, після нещодавніх поразок на Волині й Поділлі, не могла бути значною. Так, ще на початку березня 1919 р. загальна чисельність армії УНР сягала близько 2 700 старшин, 1 400 підстаршин, 34 200 вояків, при чому її бойовий склад становив 30 500 багнетів та 750 шабель⁶. Та важкі людські втрати, завдані армії УНР більшовиками у боях навесні 1919 р., не могли не знекровити її. Про це, зокрема, переконливо свідчить й та обставина, що одним з головних мотивів проведення на початку червня 1919 р. контрнаступу була необхідність здобуття терену для мобілізації й отримання людського поповнення⁷.

Вже згадуваний нами М.Капустянський обрахував бойовий склад Дієвої армії УНР на початку червня 1919 р. таким чином:

- 1) група Січових стрільців – 4500 багнетів і шабель, 200 кулеметів.
- 2) Запорізька група – 3000 багнетів і шабель, 16 – 20 кулеметів.
- 3) Волинська група – 4000 багнетів і шабель, 60 кулеметів.
- 4) Запорізька Січ – 1000 багнетів і шабель, 30 кулеметів.
- 5) 2-тя дивізія полковника О.Удовиченка – 1200 багнетів і шабель, 50 кулеметів.

Разом армія УНР, на думку М.Капустянського, налічувала у цей час 14000 – 15000 багнетів і шабель (хоча звичайний арифметичний підрахунок вищенаведених цифр дає лише 13700) при загальному харчовому стані більш як 30000 чоловік⁸.

Відразу ж зазначимо, що в журналі бойових дій армії УНР, який вівся у штабі армії і був у 1920 – 1921 рр. головним джерелом для написання М.Капустянським своєї праці, відсутні будь-які відомості про кількісний склад армії на початку червня 1919 р. Вищенаведені цифри є результатом власних підрахунків Капустянського, який влітку 1919 р. обіймав посаду помічника начальника 1-ї (оперативної) управи штабу армії УНР⁹. На жаль, подані ним цифри не зовсім підтверджуються відомостями з інших джерел, що є у нашому розпорядженні.

В історії Січових стрільців, написаної ветераном СС В.Кучабським, стверджується, що харчовий стан групи СС на 1 червня 1919 р. сягав 319 старшин, 8067 вояків, 5172 багнетів, 257 шабель¹⁰. Ці дані, на нашу думку, є дещо перебільшеними, оскільки, як свідчать архівні документи, упродовж другої половини 1919 р. бойовий склад групи СС ніколи не перевищував 2500 багнетів, як би при цьому не зростала загальна людська чисельність військ групи. Бойовий склад січово-стрілецьких полків у цей час не міг бути таким великим, як про це пише В.Кучабський, ще й тому, що у травні – червні 1919 р. чисельність частин СС внаслідок людських втрат була порівняно невеликою. Так, станом на 16 червня 4-й полк СС та 28-й Стародубський полк налічували разом близько 300 чоловік, 27-й кінний полк – 60 чоловік, 28-й кінний полк – 50

чоловік¹¹. Навіть враховуючи, що з травня 1919 р. до складу групи СС входила також 9-та Залізнична дивізія, гадаємо, що мова може йти щонайбільше про 1500 багнетів.

Загальна чисельність Запорізької групи після виходу її з Румунії, куди вона відступила під натиском більшовиків, та приєднання до основних сил армії УНР, як впливає з архівних документів, не перевищувала 5500 старшин і вояків¹². Ймовірно, менше половини з них можна зарахувати до “багнетів” чи “шабель”, оскільки зброєю запорожці були забезпечені надзвичайно погано, фактично втративши її в Румунії.

Що ж до Волинської групи, то зберігся бойовий розпис її частин станом на 9 червня 1919 р.¹³: див. **Таблиця 1**.

На жаль, невідомою залишається точна кількість бійців Запорізької Січі отамана Ю.Божка та її бойовий склад на початку червня 1919 р. Але, виходячи з відомостей про те, що після виходу з Румунії в Запорізькій Січі було лише кількасот багнетів, гадаємо, що на початку контрнаступу її бойовий склад налічував не більше 500 – 700 багнетів і шабель.

Документи й спогади сучасників дозволяють визначити й бойовий склад 2-ї дивізії полковника О.Удовиченка у цей час. З доповіді самого Удовиченка, дивізія станом на 7 червня 1919 р. вже після успішних боїв за Кам'янець-Подільський мала 900 багнетів та 25 шабель при 14 гарматах¹⁴. Та річ у тім, що її чисельність за кілька днів контрнаступу, незважаючи на безперервні бої, зросла. Як згадував командир артилерії дивізії полковник Г.Чижевський, напередодні контрнаступу дивізія мала 700 багнетів й 25 шабель при 30 кулеметах і 12 гарматах; у Кам'янці ж до її складу влилося кількасот добровольців – здебільшого учнів середніх шкіл¹⁵. Ця цифра (700 багнетів) підтверджується й іншими мемуаристами¹⁶.

Таким чином, на нашу думку, бойовий склад армії УНР на початку червня 1919 р. мав наступний вигляд:

- 1) група Січових стрільців – 1500 багнетів і шабель.
- 2) Запорізька група – 2000 багнетів і шабель.
- 3) Волинська група – 4100 багнетів і шабель.
- 4) Запорізька Січ – 500-700 багнетів і шабель.
- 5) 2-тя дивізія полковника О.Удовиченка – 800 багнетів і шабель.

Разом в армії УНР налічувалось близько 9000 багнетів і шабель.

Відразу ж у ході контрнаступу, що розпочався в перших числах червня 1919 р., українським військам вдалось звільнити від більшовиків значні терени Західного Поділля. 3 червня дивізією Удовиченка було визволено Кам'янець-Подільський (що незабаром став тимчасовою столицею УНР), 6 червня Запорізька група здобула Проскурів. “Однаке цю перемогу куплено дорогою ціною. Чисельність наших груп північних (маються на увазі групи

СС і Волинська – М.К.) значно зменшилася від тяжких переходів, боїв і захорунвань,” – писав у своїй праці генерал М.Капустянський¹⁷. Відтак війська гостро потребували людських поповнень.

“Мобілізації зараз не проваджу, бо на селах поки не відновлена адміністративна влада. Все ж до війська йде велика кількість охотників – інтелігентів та селян”, – писав військовий міністр Г.Сиротенко начальнику Генштабу армії УНР генералу О.Шайбле 6 червня з визволеного Кам'янця-Подільського¹⁸. “Бойовий склад частин з кожним днем побільшується, дякуючи вступу добровольців, настрої військ відмінний,” – доповідав командуванню полковник О.Удовиченко, дивізія якого, як вже згадувалося, упродовж кількох днів за рахунок добровольців збільшилася до 900 багнетів¹⁹.

Зайняття теренів Західного Поділля дозволило українському командуванню невдовзі приступити й до здійснення мобілізації. Ентузіазм населення Кам'янецького повіту у цій справі було сприйнято як добрий знак і вже 9 червня 1919 р. Головний отаман С.Петлюра підписав наказ № 77 Головної команди війська УНР про здійснення мобілізації. Належало мобілізувати уродженців 1889 – 1898 рр., а також всіх підстаршин до 35 років, старшин – до 40 включно. Безпосереднє здійснення мобілізації покладалося на військові з'єднання (1-й Північній дивізії виділялися для цього Крем'янецький і Острозький повіти, групі СС – Ізяславський, Запорізькій групі – Проскурівський та Летичівський повіти, Запорізькій Січі – північна частина Кам'янецького і Новоушицького повітів, а 3-й (колишній 2-й) дивізії – південна частина вказаних повітів)²⁰. 10 червня Наказний отаман армії УНР генерал О.Осецький та начальник штабу армії отаман А.Мельник видали наказ про створення для прийому мобілізованих запасних та учбових частин армії УНР. При кожній пішій дивізії мав бути утворений запасний кіш²¹. Також планувалося з часом, при відповідній кількості мобілізованих, створити армійські кінний та технічний коші.

9 червня у щоденнику армії УНР з'явився перший запис відносно проведення мобілізації: “В районі Волинської групи і Січових стрільців – провадиться мобілізація, згідно розпорядження т.ч. командуючого з'єднаними групами отамана Тютюнника. Призиваються 10 років, від 20 до 30. Мобілізація іде гарно. В Холмську дивізію... мобілізовані ідуть зі зброєю і більш охотно, через те, що вони більше бажають битись з поляками, ніж з большевиками. В тих районах, де большевики довше панували, селяне йдуть з охотою їх виганяти”²². 12 червня генерал-квартирмейстр Волинської групи повідомляв Наказного отамана, що 286 мобілізованих Авратинської і Білозерської волостей направлено на поповнення до 4-ї Хомської дивізії²³.

На жаль, районів, в яких більшовицьке владарювання було тривалим, на зайнятих армією УНР теренах було небагато. Більшовики господарювали на Західному Поділлі з середини квітня 1919 р., тож сільське населення регіону в основній своїй масі ще не встигло відчутти на власній шкірі всі принади більшовицького панування у повному обсязі (за винятком хіба що Кам'янецького повіту, де свавілля більшовицьких військ й грабунки мирного населення досягли за більшовицької влади неабиякого розмаху). На теренах Проскурівського та Летичівського повітів більшовицька влада до цього існувала виключно у межах повітових центрів та невеличких містечок. У Крем'янецькому, Острозькому, Ізяславському повітах більшовики взагалі протримались менш як кілька тижнів, відступивши під натиском українських частин (цій місцевості загрожувала ще й польська окупація і для захисту від поляків селянство власними силами організувало Вільне козацтво). Тож певна частина населення не надто вітала чергову “зміну влад”, відверто висловлюючи як неприхильність до “петлюрівців”, так і небажання йти до українського війська. Справа погіршувалась ще й внаслідок відсутності твердої адміністративної влади УНР на місцях – навіть на рівні волостей, не кажучи вже про кожне окреме село. Селяни, відчуваючи безкарність, часто відмовлялись йти на мобілізацію, заявляючи, що “не дадуть ні війська, ні хліба, хай уже скінчиться та війна”²⁴. Вже 12 червня командувач групи СС отаман Є.Коновалець повідомив штаб армії, що мобілізація фактично жодних людських поповнень його військам не дала; Вільне козацтво надіслало на поповнення 110 піших і кінних озброєних селян, що висловили твердий намір воювати лише проти поляків²⁵. Справа успішного проведення мобілізації за таких умов ставала для українського командування вельми проблематичною.

Під час здійснення мобілізації внаслідок небажання чоловічого населення зголошуватись йти до служби у війську часто доводилось вдаватись до сили. Так, в с. Дорофіївка у районі Чорного Острова 11 червня 1919 р. селяни обстріляли чоту польової жандармерії, що прибула для проведення мобілізації. При цьому один жандармський десятник загинув. Військовій частині армії УНР для уникнення подібних інцидентів довелося роззброювати селян й брати заручників²⁶. Подібні заходи давали результат, проте бойова й моральна якість отриманих таким чином поповнень була вельми сумнівною. Це практично відразу ж знайшло свій вияв у дезертирстві, що розпочалося серед мобілізованих. Здебільшого мобілізовані селяни розбігались по домівках, не чекаючи відправки у запасні частини, ще до прибуття на збірний пункт. Так, станом на 19 червня з часу оголошення мобілізації до штабу Запорізької групи прибули лише 203 мобілізованих, хоча на цей час, за даними штабу

запорожців, у Проскурівському повіті було мобілізовано до 1250 чоловік. У відповідь на сповнені обурення запити військового командування повітовий військовий начальник повідомив, що до 21 червня включно у його розпорядження взагалі надійшло всього 436 чоловік, з яких прийнято на військову службу лише 199²⁷. Причина такої розбіжності у цифрах полягала в масовому дезертирстві мобілізованих та новобранців ще по дорозі до збірних пунктів. У телеграмі вартового отамана Волинської групи Омелюсика від 20 червня також йшлося про 600 мобілізованих, що призначались для поповнення військ групи – проте достеменно відомо, що в такому розмірі поповнення до дивізій не дійшли²⁸. Так, коли 21 червня 4-та Холмська дивізія прибула до с. Соломне, для прийняття людських поповнень, до села “ніяких мобілізованих не прибуло”²⁹. Не прибули вони і в наступні дні. Цікаво, що, незважаючи ні на що, 30 червня командир дивізії полковник В.Янченко доповідав командуванню, що в цілому мобілізація йде добре³⁰.

Доправити мобілізованих селян до збірних й етапно-розподільчих пунктів при допомозі військової сили здебільшого було неможливо, оскільки військові частини були потрібні передусім у боях на фронті – саме у цей час більшовики переважаючими силами контратакували армію УНР. До того ж, дезертирувати з запасної частини було ненабагато складнішою справою, аніж зробити це по дорозі до збірного пункту. Так, у запасному курені 3-ї дивізії станом на 19 червня за списком числилось 30 старшин і 431 вояків, у той час як на лице їх було лише відповідно 15 і 254³¹.

Дезертирство ж на фронті у військах Дієвої армії УНР у цей час не було особливо характерним явищем – адже після всіх поразок та відступів у частинах залишився найбільш стійкий людський елемент. “Все непотрібне, чуже й ледаче відвіялося раніше, а в ці бої пішли лише лицарі,” – згадував про червень 1919 р. Головний державний інспектор армії УНР полковник В.Кедровський³². Порівняно розповсюдженим дезертирство було лише у з’єднаннях Волинської групи – сформованої з різноманітних частин розбитих більшовиками й поляками Північної та Хомської груп армії УНР. У військах Волинської групи, найбільш чисельної в армії, бойовий дух частин, спаяність особового складу були на значно нижчому рівні, аніж, скажімо, в запорожців чи Січових стрільців. Бойові традиції частин ще не встигли виробитись, а рівень національної свідомості серед старшинського складу групи залишав бажати ліпшого. Чисельність Волинської групи постійно коливалась внаслідок дезертирства серед старшин та вояків. Наприклад, 16 червня 1919 р., як повідомляли зі штабу 4-ї Холмської дивізії, у полках дивізії налічувалось 639 багнетів³³. 17 червня начальник штабу Волинської групи вже доповідав, що дивізія має 500 багнетів³⁴. 19 червня, як

повідомляли зі штабу Волинської групи, 4-та Холмська дивізія налічувала 581 багнет³⁵. У той же час 1-ша Північна дивізія, що згідно з доповіддю від 16 червня, налічувала близько 1160 багнетів при 20 шаблях, також насправді мала у своїх лавах дещо меншу кількість бійців³⁶. Таке специфічне “коливання” кількості бійців в частинах Волинської групи, як виявилось, мало своє пояснення. 23 червня начальник штабу групи сотник Стецький телеграфував командирам 1-ї Північної та 4-ї Хомської дивізій, що “командуючий групою звернув увагу на те, що в відомостях про бойовий склад частин дивізій на 22 червня значно збільшилась кількість бійців в частинах, ніж це було по відомостям раніше, наприклад: в 2-му пішому полку всього лише 390 багнетів, в 3-му полку 270 багнетів і т.д. Збільшення це командуючий групою розуміє так: надвигається день видачі платні і всі бійці знову зібрались. Начальникам дивізій звернути на це увагу, з’ясувати дійсну кількість козаків...”³⁷ Та поряд з цим у військах групи не бракувало й справжнього дезертирства. Постійно мали місце факти дезертирства окремих старшин до Польщі або ж через Румунію на Дон, до російських білогвардійців³⁸. Дезертирство спостерігалось і серед вояцтва. Справжнім ударом для Волинської групи став перехід на бік більшовиків у повному складі куреня 3-го Подільського полку 1-ї Північної дивізії, що сталось 19 червня 1919 р. прямо під час бою³⁹.

Як уже зазначалося, подібних явищ на цей час інші з’єднання армії УНР вже не знали. Лише в Запорізькій Січі спостерігалось дезертирство серед старшин, викликане різким несприйняттям атмосфери псевдоісторичних козацьких традицій часів XVII ст., що запроваджувались в Січі її отаманом Ю.Божком. Начальник штабу Січі Марусевич 23 червня доповідав командуванню, що “частина розвалюється, старшини усі роз’їхалися, старше хорунжого нікого не лишається”⁴⁰. Та становище в цій специфічній військовій частині постійно перебувало в полі зору армійського командування, що шляхом все нових кадрових призначень намагалось запобігти остаточному поширенню в її лавах анархії.

Тим часом у червні 1919 р. бойовий склад з’єднань та частин армії УНР постійно зменшувався у боях з більшовиками. Жорстокі й криваві бої за оволодіння Проскуровом, що розгорнулися на лінії річки Случ в другій половині червня 1919 р., коштували українським військам, особливо запорожцям та Січовим стрільцям, значних людських втрат. Як свідчить запис в журналі бойових дій армії УНР, 20 червня у складі 8-ї Запорізької дивізії залишилось 450 багнетів, а в 9-й Залізничній – лише 200⁴¹.

Мобілізація, як і раніше, приносила лише незначні людські поповнення у вигляді силоміць мобілізованих селян. Близькість фронту

до тилового району, у якому проводилася мобілізація, негативно впливала на настрої населення, яке, схоже, не надто вірило у перемогу армії УНР й не бажало зайвий раз наражатись на небезпеки війни. 24 червня ціла Пашковецька волость відмовилась давати мобілізованих до українського війська, допоки мобілізацію не буде здійснено й в усіх інших волостях Проскурівського повіту⁴². Військовим частинам вже звично довелось вдаватись до сили... “Мобілізація проходить дуже слабо, більшість мобілізованих втікають з сіл і прячуться, населення відноситься коли не вороже, то пасивно-байдуже, – доповідав командувач Волинської групи полковник В.Петрів командарму В.Тютюннику 26 червня 1919 р. – Вживаються заходи для примусової мобілізації і навіть зараз біля штабу чути гарматну стрілянину, котрою виганяють бігців з жита. Мушу зазначити, що 5 діб, як ви сказали, дуже мало на закінчення мобілізації”⁴³.

Лише на теренах, зайнятих 3-ю дивізією полковника О.Удовиченка мобілізація давала досить значний й гарний людський контингент. Наприкінці червня 1919 р. Головний отаман С.Петлюра, відвідавши 3-тю дивізію, засвідчив в телеграмі по армії, що “в тилу цієї дивізії, особливо в Ушицькому повіті, мобілізація йде повним ходом”⁴⁴.

Бойовий склад дивізій, що виносили увесь тягар боїв з більшовиками в ході Проскурівської операції, продовжував зменшуватись внаслідок людських втрат – тож поповнення частин мобілізованими відбувались прискореними темпами. Так, упродовж тижня чисельність лише однієї 9-ї Залізничної дивізії було доведено з 200 до 620 багнетів і шабель (при 183 старшин, 217 підстаршин та 1907 вояків загального харчового складу)⁴⁵.

Зрозуміло, що надійність людських поповнень, часто готових при першій нагоді дезертирувати, залишалась вельми сумнівною. Невипадково наприкінці червня 1919 р. Головний отаман С.Петлюра особисто віддав розпорядження вилловлювати дезертирів в запіллі і страчувати їх (“карати на горло”)⁴⁶. Військовий міністр УНР Г.Сиротенко в інтерв'ю з кореспондентом УТА 28 червня 1919 р. заявив, що за два тижні планується провести додатковий призов на військову службу юнаків 1900 – 1901 років народження⁴⁷. Розроблялися проекти організації підрозділів жандармерії, що мали перебрати на себе справу проведення мобілізації, тощо.

Проте усі ці наміри й проекти ледь не лишилися на папері – на початку липня 1919 р. більшовикам, після важких боїв, вдалося захопити Проскурів й відтіснити українську армію на лінію Гусятин – Ярмолинці – Бар – Жмеринка – Джурин – Могилів-Подільський⁴⁸. До краю виснажені війська без бою відступали; частини Січових стрільців та запорожців

тимчасово втратили боєздатність, не становлячи більшовикам помітного опору. Деморалізація серед старшин та вояків була цілковитою. Становище армії УНР стало настільки загрозливим, що на порядку денному постало питання про пошуки шляхів для збереження її від остаточної поразки та знищення. Лише перехід 16-18 липня 1919 р. на Поділля під тиском поляків Української Галицької армії (понад 17000 багнетів) змінив ситуацію на користь армії УНР. З'єднання УГА відразу ж включилися у бойові дії проти більшовиків, відтягнувши на себе частину ворожих сил й тим фактично врятувавши Дієву армію УНР від загибелі.

Одночасно до військ УНР приєднався значний повстанський відділ отамана Ю.Тютюнника, що прибув з Київщини. 15 липня, на момент з'єднання з армією УНР повстанська група Ю.Тютюнника, як свідчив сам її отаман, мала 4872 чоловік харчового складу, а її бойовий склад сягав 3520 багнетів і 325 шабель при 4 гарматах⁴⁹. До кінця липня 1919 р. повстанський кіш було переформовано в Київську групу армії УНР. Але те, що значна частина повстанців підтримувала гасла “української радянської влади”, а також здійснені репресії проти політичного керівництва повстанської групи (лівосоціалістичного Головного повстанського штабу) викликали серед повстанців справжню хвилю дезертирства, внаслідок якої бойовий склад повстанської групи в кілька разів зменшився⁵⁰.

За підтримки УГА армії УНР вдалося у другій половині липня 1919 р. успішно контратакувати більшовиків й, зламавши опір ворога, упродовж короткого часу здобути Проскурів, Деражню, Вапнярку, Крижопіль. В цих боях армія УНР продовжувала зазнавати значних людських втрат. Так, лише в бою 28 липня 1919 р. під ст. Вапнярка 7-й Синьожупанний полк 3-ї дивізії втратив третину свого особового складу⁵¹. На 21 липня 1-ша Північна дивізія налічувала у своєму складі 200 багнетів, 4-та Холмська – лише 100⁵². Війська, як і раніше, гостро потребували людських поповнень. До цього додалася ще й загроза поширення епідемії пошесних хвороб у військах. В 3-й Залізній дивізії вже наприкінці липня 1919 р. полковник О.Удовиченко констатував велику кількість “хворих на плямистий тиф та на інші пошесні хвороби”⁵³. 30 липня отаман Запорізької Січі Ю.Божко доповідав, що в його частинах поширюється епідемія тифу, при чому близько 100 вояків вже були хворими⁵⁴.

Після військових успіхів другої половини липня 1919 р. справа мобілізації на зайнятих армією УНР теренах дещо пожвавилась. Присутність у заплілі дисциплінованих галицьких частин зміцнювала серед населення авторитет української влади. 27 липня на ст. Максимовці відбулись збори мобілізованих, які, висловивши глибоку довіру до

Головного отамана С.Петлюри й уряду УНР, заявили, що “інстинктивно відчують і хочуть вірити, що лише українське республіканське військо забезпечить їм землю і волю”⁵⁵. Проте мобілізованими селянами було висловлено й застереження щодо явищ, які підривають їх довіру до влади УНР – повернення до сіл “поміщиків гетьманського часу” з високими орендними цінами на землю, євреїв-спекулянтів тощо. Усе це свідчило про низький рівень національної свідомості серед селянства, що зменшувало моральну якість отриманих поріділою українською армією людських поповнень.

Згідно з армійською дислокаційною відомістю від 16 серпня 1919 р.⁵⁶, Дієва армія УНР на цей час мала у своєму складі: див.

Таблиця 2

Як бачимо, загальна чисельність та бойовий склад армії порівняно з початком червня 1919 р. зросли ненабагато. А саме – близько 30000 харчового та 9000 бойового складу у червні 1919 р. проти 38000 харчового та 12000 бойового складу у серпні... Очевидно, державне керівництво УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою чекали від мобілізації кращих результатів. 19 серпня С.Петлюра телеграфував міністрів внутрішніх справ І.Мазепі про гостру потребу поповнення військових частин новобранцями, необхідність в чому відчувалася, на думку Головного отамана, в усіх військах Дієвої армії. У зв'язку з цим міністерству пропонувалося вжити всіх можливих заходів для максимального сприяння проведенню мобілізації⁵⁷. Звичайно, подібні розпорядження не могли змінити головного – фактичної відсутності мобілізаційного апарату й належних умов для здійснення успішної мобілізації.

Сподівання щодо отримання армією людських поповнень пожвавилися з виходом українського війська на нові оперативні простори у серпні 1919 р. В ході здійсненого військами УНР та УГА загального наступу проти більшовиків від червоних було остаточно звільнено Поділля, а також значну частину Волині та Київщини. Населення визволених місцевостей, будучи обізнаним з більшовицьким режимом з власного досвіду значно краще, аніж мешканці Західного Поділля, здебільшого з радістю зустрічало українську армію. Прихильнішим було і ставлення до мобілізації – нерідко, особливо в перші дні після визволення місцевості від більшовицької окупації, до лав армії УНР зголошувались численні добровольці. Лише на Брацлавщині менш як за три тижні 12-ю Київською дивізією було мобілізовано понад 3500 чоловік; бюлетень Українського Телеграфного Агентства повідомляв про гарний настрій призовників⁵⁸. За рахунок численних подільських повстанських загонів та людських поповнень було фактично розгорнуто у повноцінне військове з'єднання й 5-ту Київську дивізію армії УНР.

У нашому розпорядженні є відомість чисельності військ Волинської групи на 23 серпня 1919 р.⁵⁹ Див. **Таблиця 3**

Порівнявши вищенаведені цифри з даними армійської відомості від 16 серпня (*таблиця 2*), відзначимо, що чисельність вояків в дивізіях Волинської групи зросла упродовж тижня майже на третину, при чому бойовий склад групи збільшився майже вдвічі. Збереглися також відомості про значне збільшення чисельності бійців за рахунок добровольців та мобілізованих в 3-й Залізній дивізії⁶⁰. Те ж саме спостерігалось в Запорізькій групі та групі СС.

28 серпня 1919 р. С.Петлюра підписав наказ № 133 Головної команди військ УНР, згідно з яким мобілізації відтепер підлягали й народжені в 1896 – 1898 рр. чоловіки⁶¹.

Проте самих лише наказів та розпоряджень було замало для того, аби забезпечити кількісне й якісне зростання людських поповнень. З вичерпанням армійських запасів амуніції дедалі гостріше поставало питання про матеріальну незабезпеченість військ. Бракувало зброї, амуніції, військового майна. Як наслідок, у частинах та на етапно-збірних пунктах знову почало поширюватися дезертирство. Невипадково 6 вересня 1919 р. Головний отаман С.Петлюра повідомляв міністерство внутрішніх справ УНР про необхідність вжити якомога енергійніших заходів для боротьби з ухилянням військовозобов'язаних від військової служби⁶².

Підстави для занепокоєння були – перша хвиля ентузіазму, з яким визволені міста й села вітали українські війська, дуже швидко змінилася на байдужість до нового режиму. Так, наприклад, співробітник міністерства внутрішніх справ УНР на початку вересня 1919 р. повідомляв, що у Вінницькому, Бердичівському, Липовецькому повітах “деякі села страшенно вороже віднеслись до мобілізації і майже ні одного чоловіка не дали до мобілізації, а ті, котрі з'явилися на збірний пункт, через деякий час порозбігались”⁶³. Свідчення про ненадійність мобілізованих, які часто воліли за першої-ліпшої нагоди добровільно здатись у полон противнику, щоб лише повернутись додому, знаходимо й у спогадах більшовицьких мемуаристів⁶⁴.

Важким випробуванням для армії УНР у цей час стало зіткнення з російсько-білогвардійськими військами генерала А.Денікіна, які влітку 1919 р. розгорнули активні наступальні дії проти більшовиків в Україні. До кінця серпня 1919 р. білогвардійські війська зайняли Лівобережну Україну. 31 серпня 1919 р. білогвардійці вступили до Києва, днем раніше вже звільненого з'єднаннями армії УНР та УГА від більшовиків. Після нетривалої суперечки з українським командуванням денікінці захопили місто. Незважаючи на готовність уряду УНР до порозуміння з білогвардійцями з метою спільної боротьби проти більшовиків,

командування білогвардійських Збройних Сил Півдня Росії відкинуло можливість порозуміння, відмовившись визнати право України на незалежність. Головний отаман С.Петлюра, виїхавши на фронт, став свідком поширення у військах, що без бою відступали з-під Києва, деморалізації, зневіри та нової хвилі дезертирства. "Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде..." – повідомляв С.Петлюра Штаб Головного отамана телеграмою від 6 вересня⁶⁵.

Згідно з армійською відомістю про кількість людей та коней, наявних у групах, окремих дивізіях і частинах армії УНР за списком на 15 вересня 1919 р., Дієва армія на цей час налічувала⁶⁶: див. **Таблиця 4**.

Збереглися відомості й про наявний ("на лице") склад дивізій Волинської групи станом на 15 вересня 1919 р.⁶⁷: див. **Таблиця 5**.

А також дані аналогічного змісту по дивізіях групи СС станом на 15 вересня 1919 р.⁶⁸: див. **Таблиця 6**.

Як впливає з вищенаведених відомостей, дезертирство у вересні 1919 р. було надзвичайно актуальною проблемою в Дієвій армії УНР: у Волинській групі відсоток дезертирів складав 24% старшин, 1% підстаршин і 19% вояків, а в групі Січових стрільців він був просто вражаючим – 41% старшин, 25% підстаршин та 51% вояків (майже половина особового складу!).

Навряд чи кращим могло бути становище в Запорізькій групі. Ось як описував 17 вересня 1919 р. стан людських поповнень командир запасного куреня 7-ї Запорізької дивізії сотник Кустовський у доповіді командуванню: "Доношу, що умови провадження мобілізації надзвичайно кепські. Реальної сили не маю, окрім кадрів полків, із котрих майже більшість хворих і сотні півтори певних мобілізованих козаків... Решта – рвань, до котрої приходиться приміняти, аби стримати, самі репресивні міри. Курінь доведений більш як до 1000 чоловік, але ж дезертирів уйма, щоденно приходиться розсилати отряди для ловлі, бувають навіть стички"⁶⁹.

Виходячи з тенденції, представленої вищенаведеними цифрами, гадаємо, що загальний харчовий стан Дієвої армії УНР на середину вересня 1919 р. складав не більше 3000 старшин, 000 підстаршин та 30000 вояків. На жаль, немає точних даних про кількість її бойового складу, проте, за нашими підрахунками, він становив не менш як 13000 багнетів і шабель. Цікаво відзначити, що наприкінці вересня 1919 р. білогвардійська розвідка повідомляла з Кам'янця-Подільського, що бойовий склад армії УНР не перевищує 10000 багнетів⁷⁰.

Чисельне зменшення військових частин пояснювалося ще й поширенням у війську пошесних хвороб, що було для армії УНР дуже

тривожним симптомом. Так, 10 вересня держінспектор Київської групи Г.Заярний повідомляв, що тиф кожного дня забирає 5% людського складу 5-ї та 12-ї дивізій⁷¹. У 21-му Наливайківському полку в першій половині вересня 1919 р. захворіли на тиф і були відправлені до шпиталю 7 старшин і 143 вояки⁷². Значну кількість хворих мали Київська, Запорізька групи, страждали від епідемії тифу й інші з'єднання. 7-ма Запорізька дивізія станом на 21 вересня відправила до шпиталів понад 450 хворих старшин та вояків, при чому серед них були навіть два полкові командири⁷³. На додачу до всього, Головне санітарне управління та санітарна служба Дієвої армії не спромоглись налагодити організовану систему військових шпиталів у прифронтовій смузі, і хворих відправляли до тилового району, де для них також часто не виявлялось місця. Так, станом на 18 вересня на ст. Жмеринка стояли 3 ешелони з 2000 вивантаженими хворими й пораненими⁷⁴.

Внаслідок цілковитої відсутності медикаментів, амуніції та одягу (що неабияк сприяло подальшому поширенню епідемії тифу у військах), нестачі кваліфікованих працівників армійські медичні служби, не могли боротися з епідемією. 24 вересня Рада народних міністрів УНР на своєму засіданні визнала санітарний стан армії "катастрофічним"⁷⁵. Епідемія набирала все більших масштабів. Захворіли навіть начальник штабу армії генерал В.Сінклер та колишній командарм полковник В.Тютюнник⁷⁶.

Матеріальна незабезпеченість армії в холодних осінніх умовах, поширення у військах епідемії тифу й штовхали багатьох мобілізованих, здебільшого байдужих до ідеалів національно-визвольної боротьби, до дезертирства. Внаслідок слабкості органів державної адміністрації на місцях, дезертирів, як правило, неможливо було покарати чи притягнути до відповідальності. Вже наприкінці вересня 1919 р. в армії УНР поширилась хвиля масового дезертирства. Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях констатували своє цілковите безсилля у боротьбі з цим негативним явищем, оскільки жодної реальної сили у їх розпорядженні не було⁷⁷. 22 вересня це питання розглядалось на засіданні уряду, що ухвалив вжити рішучих заходів проти дезертирства⁷⁸. Та в атмосфері цілковитої безкарності кількість дезертирів продовжувала стрімко збільшуватись, підточуючи боєздатність армії.

Збереглися відомості щодо кількості мобілізованих до лав Дієвої армії УНР за час з оголошення мобілізації на початку червня до 28 вересня 1919 р.⁷⁹: див. **Таблиця 7**.

Отже, всього до армії УНР за час до 28 вересня 1919 р. було мобілізовано 829 старшин, 4191 підстаршин, 38894 вояків та 3181 новобранців. Це була досить значна людська маса, що при умові військового вишколу, забезпечення зброєю й амуніцією та подолання

таких негативних явищ, як дезертирство в її лавах, могла стати грізною військовою силою.

27 вересня 1919 р., в умовах початку війни з білогвардійцями, С.Петлюра оголосив на зайнятих українськими військами теренах нову мобілізацію. Та заклик Головного отамана "стати до зброї на захист своєї Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист Землі і Волі"⁸⁰ мало вплинув на небажання селянина йти до погано озброєної та ще гірше одягнутої української армії. Переважна частина сіл просто проігнорувала наказ про мобілізацію. Тож мобілізація проводилась здебільшого силоміць військовими частинами, що подекуди навіть викликало збройний опір з боку населення (Проскурівський, Могилів-Подільський, Бершадський повіти)⁸¹. Лише окремі місцевості відгукнулися на неї, давши значну кількість новобранців, як це було у Гайсинському повіті⁸². В цілому ж робота мобілізаційного апарату виявилась, як і раніше, вкрай незадовільною. Приймальні комісії своєчасно не прибували до збірних пунктів, мобілізовані по кілька днів залишались на етапно-розподільчих пунктах, звідки успішно дезертирували. Переважна кількість мобілізованих, перебуваючи на збірних пунктах, у вишколах та запасних кошах, була готова дезертирувати при першій же нагоді або ж при відправці на фронт – і більшість успішно здійснила свій намір. "На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу, – згадував командир 1-го Рекрутського полку армії УНР сотник В.Шандрук. – Ще наші солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам'янець з фронту. Добровольці та призовники однаково реагували в цій ситуації..."⁸³ Більшість мобілізованих вже незабаром дезертирувала. Дезертири часто забирали з собою й видану на службі зброю. Так, в Андрушівській волості Житомирського повіту з 200 мобілізованих до домівок невдовзі повернулись 143 – вже зі зброєю в руках⁸⁴.

Як і раніше, здійснення мобілізації покладалось безпосередньо на військові частини, яким часто доводилось діяти на місцях в примусовому порядку, виловлюючи дезертирів по селах та сусідніх лісах. Так, у трьох зайнятих українськими військами повітах Волині (частина Житомирського, Ізяславський та Старокостянтинівський) за три тижні мобілізації було мобілізовано до лав війська понад 4000 чоловік, при чому ще 1400 осіб було притягнуто примусово як таких, що ухилялись⁸⁵.

В цілому ж результати нової мобілізації, згідно зі звітністю мобілізаційних структур Генштабу армії УНР, мали наступний вигляд⁸⁶: див. **Таблиця 8.**

Таким чином, мобілізація дала всього 56 старшин, 214 підстаршин, 8048 вояків та 76 новобранців. Ці не надто високі кількісні показники свідчили, що селянська маса Правобережної України остаточно розчарувалась в режимі УНР, відмежувавшись від жменьки людей, що зі зброєю в руках були готові боротись за незалежність Батьківщини. Збереглися й відомості про поширення у цей час серед сільського населення Правобережжя проденікінських настроїв, сподівань на те, що білогвардійці встановлять “лад і спокій” тощо⁸⁷. Про успішність будь-яких мобілізаційних починань уряду УНР за таких умов говорити було важко⁸⁸.

До речі, у цей час армія УНР отримала невеличке людське поповнення з Польщі – за рахунок колишніх українських військовополонених-наддніпрянців, яких польська влада звільнила з огляду на початок мирних переговорів з урядом УНР. Упродовж кінця вересня – жовтня 1919 р. з Польщі прибули близько 100 українських вояків і 120 старшин та підстаршин, в тому числі 2 колишніх командирів дивізій⁸⁹. Більшість з них відразу ж одержали призначення у війська Дієвої армії.

Тим часом, як уже згадувалось, українська армія розпочала бойові дії проти нового противника – російських білогвардійців. Та з самого початку українсько-білогвардійської війни стратегічна ініціатива перебувала в руках білого командування. Вже наприкінці вересня 1919 р. білогвардійці розгорнули успішний наступ з одеського та вознесенського напрямків на Умань – Христинівку й Балту – Бірзулу. Зазнавши поразок в перших же боях з білогвардійцями, війська УНР почали відступати, виявляючи ознаки дедалі більшої деморалізації. Просування денікінських військ на якийсь час стримали численні махновські повстанські загони, що прийняли на себе головний удар противника і завдали білим досить відчутних втрат⁹⁰. Проте вже на початку жовтня 1919 р. активні бойові дії на всьому українсько-білогвардійському фронті відновились. В середині жовтня українські війська перейшли в наступ, але зазнали поразки. Білогвардійці прорвали фронт і, захопивши Ладижин та Гайсин, примусили українські війська розпочати відступ.

На жаль, точних відомостей про чисельність армії УНР у цей час нам віднайти не вдалось. За даними білогвардійської розвідки, станом на 13 жовтня 1919 р. армія УНР мала:

- 1) Запорізька група – 4000 багнетів.
- 2) Київська група – 3000 багнетів.
- 3) Волинська група – 3500 багнетів⁹¹.

Серед цих відомостей немає даних щодо групи СС, 3-ї Залізної та 9-ї Залізничної дивізій. Проте зберігся бойовий розпис групи СС станом на 15 жовтня 1919 р.⁹² Див. **Таблиця 9**.

Крім цього, збереглись й звіти командування 9-ї Залізничної дивізії про чисельний стан дивізії у середині жовтня 1919 р. Як з них випливає, дивізія на цей час мала "на лице" 2037 чоловік загального харчового стану, при чому її бойовий склад становив 1017 багнетів та 100 шабель⁹³.

У жорстоких боях проти білогвардійців у жовтні 1919 р. армія УНР зазнала важких людських втрат вбитими, пораненими та полоненими. Згідно з офіційними повідомленнями ставки денікінських Збройних Сил Півдня Росії, упродовж 15-21 жовтня 1919 р. в полон до білогвардійців потрапили 4000 українських вояків⁹⁴. За даними ж білогвардійської розвідки, що одержувала відомості головним чином від перебіжчиків, на 20 жовтня 1919 р. армія УНР налічувала:

- 1) Запорізька група (і 9-та Залізнична дивізія) – 3000 багнетів.
- 2) Київська група (і УСС) – 2300 багнетів.
- 3) Волинська група – 2500 багнетів.
- 4) Група СС – 2000 багнетів.

Разом – до 10000 багнетів⁹⁵.

Дані з українського боку підтверджують значні людські втрати в армії УНР у цей час – так, у 26-му Залізничному полку на 22 жовтня залишилось лише 85 багнетів⁹⁶.

Становище українських військ стало катастрофічним ще й внаслідок настання зимових холодів, до яких незабезпечені одягом частини виявились неготовими. "Почалася рання гнила і холодна осінь. Постачання армії було в тяжкому стані: не було ні одягу, ні набоїв, – згадував прем'єр-міністр УНР І.Мазепа. – Тиф, що панував на цілій Україні, тисячами косив в армії свої жертви..."⁹⁷.

В умовах цілковитої матеріальної незабезпеченості армії одягом та амуніцією у військах стрімко поширювалась епідемія тифу, підточуючи боєздатність армії. Ось як охарактеризував ситуацію у своїх частинах командувач Запорізької групи генерал М.Омелянчик-Павленко: "Зле забезпечення війська санітарною службою та медикаментами дає добрий ґрунт для всілякого роду епідемій. Тиф найрізноманітніших назв стає найважливішим нашим противником. Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусіло б бути найшвидшим та найеластичнішим"⁹⁸. У подібному становищі перебувала й 3-тя Залізнична дивізія О.Удовиченка, що потерпала від нестачі коштів, продовольства, військового майна та медикаментів. "В осінньому бездоріжжі ми губили коней, тиф косив людей, мусіли залишати гармати... – згадував старшина дивізії. – Шпиталів майже не було, хворі воліли їхати на возах за нами, ще здоровими. Смертність старшин і особливо козаків було висока. Ліків не

було. Ми потрохи обертались у великий примітивний рухомий шпиталь..."⁹⁹. В інших з'єднаннях армії УНР ситуація була не кращою.

Продовжувало поширюватись й дезертирство. У 35-му Звенигородському полку 12-ї Київської дивізії, який ще нещодавно налічував 2000 чоловік, з настанням холодів лишилося не більше 400¹⁰⁰. Всього ж у частинах Київської групи залишилось наприкінці жовтня, за свідченнями очевидців, лише 300 – 400 багнетів¹⁰¹. "Настрій стрільців знизився, – згадував й начальник штабу групи СС підполковник М.Безручко. – Погано одягнені мобілізовані, а почасті й старі стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала"¹⁰². "Все ще босі й неодягнені як слід стрілецькі новобранці почали дезертирувати такими масами, що швидко з коша мало що залишилося, – згадував про запасний кіш СС В.Кучабський. – Розбігалися тоді навіть доволі гарно дисципліновані й вишколені цілі курені новобранців, які невдовзі йшли на поповнення стрілецьких частин на фронт"¹⁰³. Лише упродовж кількох днів після прибуття на фронт наприкінці листопада з лав групи СС дезертирували до 2000 вояків! 31-й полк СС зменшився з 1500 вояків до 700, 28-й полк СС – відповідно з 1200 до 400¹⁰⁴. Організовані наприкінці жовтня у прилеглих до лінії фронту населених пунктах військово-польові суди для боротьби з дезертирством не могли врятувати становища¹⁰⁵.

На початку листопада 1919 р. польові шпиталі, а також обози дивізій і полків виявились перевантажені величезною кількістю хворих. "Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпуунку (амуніції – М.К.), плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезінфекційних засобів і перев'язочного матеріалу, – згадував керуючий справами Директорії М.Миронович. — Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хорими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь"¹⁰⁶. Серед хворих були колишній 2-й генерал-квартирмейстер Г.Янушевський, інспектор піхоти полковник Ю. Капкан, Головний священник армії отець А.Матеюк, начальник штабу Волинської групи полковник Є.Мешковський, командири дивізій О.Удовиченко, В.Осмоловський, Г.Базильський, І.Рогульський, П.Бондаренко (помер від тифу). Не всі з хворих старшин відправлялись до шпиталю, дехто виконував свої обов'язки до самого кінця. Проте темпи поширення епідемії лише зростали. "А плямистий тиф лютував далі... Почали хорувати лікарські помічники й помічниці, сестри, аптекарі, санітари та взагалі персонал, –

згадував В.Наливайко, помічник головного лікаря одного з проскурівських шпиталів. – А військо майже щодня постачало нам нові транспорти хорих, жах починав огортати нас... Воші заїдали українську державу... її військо ... нищили все! Хотілось кричати: рятуйте, хто в Бога вірує!.. Але ніхто не кричав, бо не було кому почути..."¹⁰⁷

Як свідчить запис у журналі командування армії УНР від 24 жовтня 1919 р., її з'єднання на цей час налічували¹⁰⁸: див. **Таблиця 10**.

Становище армії УНР стало катастрофічним, коли виявилось, що командування Галицької армії, яка до цього часу воювала на її боці, прийняло рішення розпочати таємні сепаратні переговори з білогвардійцями. 6 листопада 1919 р. представниками галицького та білогвардійського командування було підписано угоду, згідно з якою УГА у повному складі переходила на бік Денікіна¹⁰⁹. І хоча галицьке керівництво спочатку скасувало угоду, та вже через деякий час, 17 листопада 1919 р., було підписано остаточну домовленість з денікінським командуванням про перехід Галицької армії на бік білогвардійців.

Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. Позбавлена збройної підтримки Галицької армії, знесилена попередніми боями армія УНР значною мірою втратила свою боєздатність і вже не могла протистояти білогвардійським військам. З боями українські частини відступали. У першій половині листопада 1919 р., за нашими підрахунками, до ворожого полону потрапили понад 1000 українських вояків¹¹⁰. Лише в Жмеринці білогвардійці полонили 600 українських старшин і вояків, в тому числі у повному складі Окремий полк польової варти, що не встиг евакуюватись¹¹¹. Жахливу картину тифозного спустошення, що царювала у Жмеринці, описав у спогадах білогвардійський офіцер: "По всьому районі станції, на платформах і на шляхах, лежали тіла людей, що померли від сипного тифу. серед них були вояки-петлюрівці і просто біженці. Деякі були засипані снігом чи попелом з печей. Ніхто не хотів прибирати мертвих і по них навіть ходили"¹¹².

З'єднання армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат та епідемії тифу, відступали на Західне Поділля. Проте й тут українському командуванню не вдалося швидко перегрупувати війська й зупинити наступ противника. Всього на позиціях та у безпосередньому запіллі залишалось не більше 5000 боєздатних вояків. До речі, за даними політичного відділу Реввійськради більшовицького Південного фронту, чисельність армії УНР в середині листопада 1919 р. визначалась в 10000 вояків¹¹³.

"Під час відступу пошесть тифу шаліла з новою силою, зменшивши бойовий склад дивізії до кількасот багнетів, – так описував стан 3-ї Залізної дивізії один з її командирів, полковник О.Вишнівський. – У

селах, що через них переходила дивізія, залишалися мертві й хворі та тиф вояки. Хворих, тяжкий стан яких не давав можливості брати їх з собою, залишалось в селах, на підлогах селянських хат і в стодолах, в тифозній гарячці, без лікарської опіки, в повному розумінні цього слова – на ласку Божу... Хворих із не таким тяжким станом, везли на селянських возах, у дивізійному обозі. Померлих по дорозі ховали на полянах і край лісу. По березових хрестах на цих могилах можна було легко прослідити тернистий шлях відступу дивізії..."¹¹⁴.

13 листопада командувач армії УНР полковник В.Тютюнник віддав розпорядження про мобілізацію до війська народжених у 1898 – 1889 рр. чоловіків у Староконстантинівському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Могилівському, Новоушицькому і Кам'янецькому повітах¹¹⁵. Проте здійснити мобілізацію було неможливо – війська до цього вже явно не надавались, адміністрація УНР на місцях у передчутті наближення катастрофи просто зникла, а місцеве чоловіче населення менше всього хотіло опинитись у тифозних шпиталях. Наказ залишився на папері.

У ці дні українським командуванням було здійснено досить своєрідний експеримент – до поріділих гайдамацьких підрозділів Запорізької групи вліто близько 1700 колишніх більшовицьких вояків – богунців й тарашанців, які перейшли у районі Бердичева на бік української армії і заявили про своє бажання стати "гайдамаками"¹¹⁶. За рахунок цих поповнень було розгорнуто окрему гайдамацьку бригаду, командиром якої призначено отамана О.Волоха, відомого організатора гайдамацьких військових формацій у 1917 – 1918 рр.

З огляду на малочисельність військових груп армії УНР в середині листопада 1919 р. їх було зведено в дивізії: Запорізьку, Волинську, Київську, СС (3-тю Залізну дивізію було залишено у попередньому складі, 9-ту Залізничну реорганізовано в зведений полк). Запасні частини розформовувались, а їх склад направлявся на поповнення до військ Дієвої армії.

Проте врятувати становище все це вже не змогло – організувати міцну оборону зайнятих позицій армія УНР не спромоглась. Було залишено Кам'янець-Подільський, Деражню, Проскурів, Староконстантинів. Знесилена людськими втратами в боях, епідемією тифу та дезертирством, армія УНР значною мірою втратила свою боєздатність. Значно поріділі українські частини відступали на Волинь, намагаючись хоча б відірватись від противника...

Хворих та поранених відступаючі війська УНР часто були змушені лишати у міських шпиталях та під опікою селян. Згодом, вже у квітні 1920 р., Головноуповноважений уряду УНР у Кам'янці-Подільському І.Огієнко писав військовому міністру УНР В.Сальському, що в районі Проскурів – Староконстантинів перебували близько 300 старшин і 10000 вояків, які

одужали від епідемії тифу¹¹⁷. Ці цифри, очевидно, не є перебільшенням: станом на 2 грудня лише в одному зі староконстантинівських військових шпиталів було 513 хворих та 292 одужуючих¹¹⁸.

Наприкінці листопада 1919 р. знекровлені частини Дієвої армії УНР відступили до Старокостянтинова, а на початку грудня зосередились в районі Остропіль – Любар – Миропіль, де опинились у так званому “трикутнику смерті” – в оточенні між білогвардійськими, більшовицькими та польськими військами. Тут в ніч з 2 на 3 грудня напівбільшовицька за своїм складом гайдамацька бригада на чолі з отаманом О.Волохом підняла заколот проти уряду УНР. Заколотників підтримала певна частина старшин та вояків української армії, що розчарувалась в УНР й симпатизувала ідеям про створення “української радянської республіки”. Відколовшись від армії УНР, бригада Волоха та всі, хто приєднався до неї (разом 4200 вояків при 7 гарматах і 48 кулеметах¹¹⁹), помандрувала на північ, на з'єднання з більшовицькими військами.

Тоді ж, у перших днях грудня 1919 р., частини 13-ї польської дивізії на ст. Миропіль та в околицях Любара роззброїли й полонили близько 8000 українських вояків, старшин та урядовців, переважно хворих та поранених, що втратили здатність самостійно пересуватись¹²⁰. Щоправда, частину їх склали старшини й вояки демобілізованої за рішенням свого командування зведеної дивізії Січових стрільців.

Після цього армія УНР вже не могла утримувати регулярний фронт. Нарadi державного та військового керівництва УНР, що відбувались упродовж 3 – 4 грудня 1919 р., визнали потребу ліквідувати регулярний фронт і зосередитись на продовженні боротьби у запіллi білогвардійців партизанськими методами. Голова Директорії УНР Головний отаман С.Петлюра та уряд УНР схвалили цей план військового керівництва. Армія УНР отримала завдання прорватися крізь білогвардійський фронт, дезорганізувати комунікації противника та його засоби зв'язку, організувати повстансько-партизанський рух на зайнятих білогвардійцями теренах, підтримати віру в українську справу серед населення. С.Петлюра ж після прийняття рішення про перехід до партизанських форм боротьби виїхав до Польщі, щоб продовжувати свою державну діяльність за кордоном.

Збереглися досить фрагментарні відомості про чисельність української армії напередодні Зимового походу. Так, в історії 3-ї Залізної дивізії стверджується, що в лавах останньої на той час було 500 багнетів та 110 шабель¹²¹. З історії формації сірожупанників дізнаємося, що 4-й Сірожупанний зведений полк (з Волинської зведеної дивізії) у “трикутнику смерті” налічував 25 старшин, 120 вояків, 40 шабель та ще 50 немущтрових¹²². У світлі всіх вищенаведених даних можна

підрахувати, що бойовий склад армії УНР напередодні Зимового походу не міг перевищувати 2000 багнетів і шабель. Отож, цілком можна погодитись з колишнім ад'ютантом Головного отамана О.Доценком, який у своїй книзі про Перший Зимовий похід стверджує, що армія УНР на початку походу налічувала 10000 людей загального харчового стану (переважно немуштрові, хворі, поранені), а в бойовому відношенні – лише 2000 багнетів і шабель¹²³. У такому складі українська армія й вирушила у Перший Зимовий похід продовжувати свою боротьбу на окупованих білогвардійцями українських землях...

Таким чином, Кам'янецька доба Директорії завершилась поразкою спроб уряду УНР відстояти власними силами незалежність України проти російських більшовиків та білогвардійців. Важливою причиною цієї поразки стала недостатня бойова чисельність армії УНР, якій часто доводилося мати справу з кількісно й якісно переважаючим противником. Низький рівень національної свідомості населення Правобережної України не дозволяв розраховувати на значне поповнення української армії за рахунок добровольців. Провести ж повноцінну мобілізацію державна адміністрація УНР виявилась не в змозі – втім, як і створити впорядковане запілля. Уряд, цивільна влада, тилові військові установи УНР не докладали достатніх зусиль, щоб забезпечити армію зброєю, амуніцією та санітарним майном. Неспроможність налагодити запілля, постійне ігнорування потреб війська (що врешті-решт призвело до падіння його боєздатності) звели нанівець увесь “мобілізаційний потенціал” Правобережної України з її чималими людськими ресурсами. Цифри з віднайдених архівних документів лише підтверджують це. Упродовж літа – осені 1919 р. до лав Дієвої армії УНР на Правобережжі було мобілізовано загалом близько 900 старшин, 4500 підстаршин та 50300 вояків – досить значну людську масу. Та завдяки постійному дезертирству і меншою мірою – людським втратам, загальний чисельний стан армії УНР у другій половині 1919 р. ніколи не перевищував 40000 осіб, а бойовий склад – 15000 багнетів і шабель. Саме цій жменьці людей й довелось винести на своїх плечах увесь тягар збройної боротьби за незалежність Батьківщини. І, вочевидь, не з їхньої вини наприкінці 1919 р. ця боротьба фактично завершилась поразкою.

¹ Див. наприклад: Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К.: “Просвіта”, 1999. – С. 325; Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії УНР: основні події та процеси // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів: “Поліфаст”, 1999. – С.85-97; Яблонський В. Від влади п'ятьох

до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: "Альтерпрес", 2001. – 160 с., та ін.

² Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Львів: "Діло", 1921. – Кн.1 (Ч.І й II). – 96 с; Кн. 2 (Ч. III). – 200 с.; Левченко О. Об'єднані українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р.). – К., 1999. – С.181-192; Олійник С. Українська Галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.5. – К.: "Рідний край", 1999. – С.221 – 224; Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.) // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9). – С.15-47; Його ж. Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. // Пам'ять століть. – 2005. – №3-4. – С.251-268.

³ Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (Ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – С.51, 135.

⁴ Центральний державний історичний архів (ЦДА) у Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.9 зв.

⁵ Капустянський М. Вказана праця. – С.38.

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). I. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainka]. 8. 85. Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії УНР, складена 4-го березня 1919 року.

⁷ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: "Україна", 1992. – С.233.

⁸ Капустянський М. Вказана праця. – С.51.

⁹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.55а. – Арк.5, 6-6зв.; Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії УНР // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.1 (8). – С.27-31.

¹⁰ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: "Україна", 1992. – С.196.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.19.

¹² Україна. 1919 рік. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. – К.: „Темпора”, 2004. – С.469. На жаль, зроблене автором публікації Я.Тинченком архівне посилання (ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.42) є невірним – в даній архівній справі такого документу немає.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.3. – Арк.4.

¹⁴ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.400.

¹⁵ Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. – Каліш, 1922. – С.8, 10. У виданій в 1971 р. на еміграції історії 3-ї Залізної дивізії взагалі стверджується, що на 31 травня дивізія мала 1700 багнетів, що є безумовним перебільшенням (див.: Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І. Рік 1919. – Нью-Йорк: "Червона калина", 1971. – С.14-15).

¹⁶ Див.: Бій за Кам'янець-Подільський (1 – 3 червня місяця 1919 року) // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.2 (11). – С.110 – 119.

¹⁷ Капустянський М. Вказана праця. – С.62.

- ¹⁸ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.257. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.13.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.400.
- ²⁰ Наказ про мобілізацію Головного отамана Петлюри // Новий шлях. – 15 червня 1919 р. – Ч.5. – С.4.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.5.
- ²² Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.7 – 7зв.
- ²³ Там само. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.182.
- ²⁴ Там само. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.76. – Арк.185.
- ²⁵ Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.11зв.
- ²⁶ Там само. – Арк.10зв.
- ²⁷ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.422 – 422зв.
- ²⁸ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.213.
- ²⁹ Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Частина II // Табор. – 1927. – Ч.5. – С.57.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.258зв.
- ³¹ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.165.
- ³² SAW. I. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainiska]. 2. 93. Кедровський В. “1919 рік”.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.3. – Арк.63, 75.
- ³⁴ Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.23; Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.55а. – Арк.46.
- ³⁵ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.3. – Арк.63, 75.
- ³⁶ Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.23; Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.55а. – Арк.46.
- ³⁷ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.228.
- ³⁸ Див.: Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.5936. – Оп.1. – Д.320. – Л.2; Там же. – Ф.6393. – Оп.1. – Д.1. – Л.1об.; ДАЛО. – Ф.257. – Оп.2. – Спр.1621. – Арк.1зв.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.27.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.32зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк.33.
- ⁴² Там само. – Ф.1696. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.25зв.
- ⁴³ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.236.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.322. – Арк.1.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.1696. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.15. – Арк.136зв.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1.
- ⁴⁸ Капустянський М. Вказана праця. – С.94-99.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.208. – Арк.18зв.
- ⁵⁰ Докладніше див.: Ковальчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного Повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.) // Пам'ять століть. – 2000. – №5. – С.99 – 107. Лише хвилею масового дезертирства під час переформування повстанської групи в регулярне з'єднання армії УНР можна пояснити різницю в 2 000 багнетів між її чисельністю станом на середину липня та на середину серпня 1919 р.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.80зв.
- ⁵² Там само. – Арк.73.

- ⁵³ Капустянський М. Вказана праця. – С.186.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.100зв.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.60а. – Арк.13.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.28. – Арк.1зв. – 6.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.60а. – Арк.38.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.1113. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7.
- ⁵⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.5зв. – 6.
- ⁶⁰ Полковник Г. Чижевський оцінював чисельність 3-ї Залізної дивізії на початку вересня 1919 р. в 2100 багнетів та шабель (див.: Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. – Каліш, 1922. – С.20).
- ⁶¹ САУ. І. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainka]. 3. 145. Наказ Головної команди військ Української Народної Республіки ч. 133 від 28 серпня 1919 р.
- ⁶² Ibid. Телеграма Головного отамана військ УНР міністерству військових справ від 6 вересня 1919 р.
- ⁶³ Ibid. І. 380. 3. 160. Копія доповіді урядовця особливих доручень VI-ї кляси при міністерстві Внутрішніх Справ Василя Івановича Коркушко на ім'я п.Міністра Внутрішніх Справ.
- ⁶⁴ Кривошеєв А. Будни Красной Армии (Воспоминания о XII Красной армии) // Гражданская война. Материалы. – Т. II. – М., 1923. – С. 210.
- ⁶⁵ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.1. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. – С.231-232.
- ⁶⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.7. Див. також: Україна. 1919 рік. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. – К.: Темпора, 2004. – С.478 – 479.
- ⁶⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.8. Див. також: Україна. 1919 рік. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. – К.: Темпора, 2004. – С.477 – 478.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.65, 65зв. – 66.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.68.
- ⁷⁰ ГАРФ. – Ф.446. – Оп.2. – Д.45. – Л.227.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.31.
- ⁷² Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.69.
- ⁷³ Там само. – Арк.67- 67зв., 69.
- ⁷⁴ Там само. – Ф.2188. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.22.
- ⁷⁵ Там само. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.94зв.
- ⁷⁶ Там само. – Арк.105.
- ⁷⁷ Там само. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.60а. – Арк.64; Гражданская война на Украине. – Т.2. – С.420-421.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.93зв.
- ⁷⁹ Там само. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.21; Там само. – Оп.1. – Спр.276. – Арк. 4зв.
- ⁸⁰ Там само. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.29зв.
- ⁸¹ Там само. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.37.
- ⁸² Гарасимів Ю. На службі народу. Сотник УСС інж. агр. Михайло Девоссер (1895 – 1973) // Вісті Комбатанта. – 1973. – Ч.4 (66). – С.61 – 63.
- ⁸³ Шандрюк П. Сили доблесті. Мемуари. – К., "Вища школа", 1999. – С.80.

- ⁸⁴ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4 кн. – Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – К.: “Наукова думка”, 1967. – С.481.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.70. – Арк.18.
- ⁸⁶ Там само. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.120. – Арк.93зв.; Там само. – Спр.114. – Арк.8зв.; Там само. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.43а-зв.
- ⁸⁷ Там само. – Ф.1113. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.12. Повстала проти влади УНР на ґрунті заворушень проти мобілізації Пашковецька волость Проскурівського повіту навіть надіслала своїх представників до білогвардійців, щоб „порозумітись” з денікінською владою (Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф.39666. – Оп.1. – Д.40. – Л.181об.).
- ⁸⁸ На подільському губернському з’їзді повітових комісарів, що розпочався 26 жовтня в Кам’янці, натомість лунала думка, що “одиноким перешкодою мобілізації являється невиразне становище на фронті. Успіх мобілізації зазначався в повній залежності від фронту. Посувається наш фронт вперед – мобілізація йде гарно. Як тільки фронт хитається, проходить мобілізація менш успішно і починається дезертирство” (ЦДАВО України. – Ф.1113. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.54).
- ⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.1 – 401.
- ⁹⁰ Див.: Слащов Я. Матеріали для історії гражданської війни в Росії. Операції велих, Петлюри і Махно в южній Україні в останній чверті 1919 года // Военный вестник. – 1922. – №9-10. – С.38-43; Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.) // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9). – С.25-36.
- ⁹¹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.14.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.150. – Арк.69, 69зв.-70.
- ⁹³ Там само. – Ф.1075. – Оп.4. – Спр.24. – Арк.1-4.
- ⁹⁴ РГВА. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.23. – Л.98; Там же. – Д.25. – Л.236.
- ⁹⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.53.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.4587. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.12.
- ⁹⁷ Мазепа І. Творена Держава (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К.: “Фенікс”, 1992. – С.57.
- ⁹⁸ Омельянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага: “Пробоем”, 1940. – С.60- 61.
- ⁹⁹ Романюк Л. Від Бершаді до Чорторії (Напередодні Зимового походу) // Вісті Комбатанта. – 1972. – Ч.2. – С.24-25.
- ¹⁰⁰ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.40. – Л.23.
- ¹⁰¹ Там же. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.32. – Л.117.
- ¹⁰² Безручко М. Вказ. праця. – С.276.
- ¹⁰³ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду // Історія Січових стрільців. Военно-історичний нарис. – К.: “Україна”, 1992. – С.197.
- ¹⁰⁴ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців. Военно-історичний нарис. – К.: “Україна”, 1992. – С.276.
- ¹⁰⁵ РГВА. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.32. – Л.35.
- ¹⁰⁶ Миронович М. Між молотом і ковадлом // Календар “Дніпро”. – 1936. – С.37.
- ¹⁰⁷ Наливайко В. Спомини лікаря з Української війни 1918 – 1920 рр. // За Державність. – Ч.9. – 1939. – С.138-139.

- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк. 175. У контексті цих даних дещо перебільшеними виглядають відомості білогвардійської розвідки, за якими армія УНР на 1 листопада 1919 р. мала налічувати у своєму складі не менш як 8700 багнетів і 250 шабель (див.: РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.55об. – 56об.).
- ¹⁰⁹ Шанковський Л. Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С.246-247. Докладніше див.: Ковальчук М. Катастрофа українського фронту і доля Галицької армії (жовтень – листопад 1919 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип.9. – К., 2005. – С.126-144.
- ¹¹⁰ Див.: РГВА. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.23. – Л.121; Там же. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.32. – Л.154, 185.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.481а. – Арк.248; РГВА. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.23. – Л.121; Там же. – Д.25. – Л.273; Там же. – Д.32. – Л.185.
- ¹¹² Власов А. Указ. соч. – С.34.
- ¹¹³ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4 кн. – Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – К.: “Наукова думка”, 1967. – С.488-489.
- ¹¹⁴ Удовиченко О. Вказ. праця. – С.207-208.
- ¹¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.60. – Арк. 291 – 291зв.
- ¹¹⁶ РГВА. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.32. – Л. 173; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.40. – Л.125; Там же. – Д.41. – Л.28; ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.43а.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.26.
- ¹¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.12 – 13зв., 33-35.
- ¹¹⁹ Див.: Тинченко Я. “Злий геній” Симона Петлюри. Розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – Ч.1. – С.12.
- ¹²⁰ Карпус З., Срібняк І. Формування з’єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український Історичний журнал. – 2000. – №1. – С.82; Сідак В., Остапко Т., Веронська Т. Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К.: “Темпора”, 2004. – С.315.
- ¹²¹ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І. Рік 1919. – Нью-Йорк: “Червона калина”, 1971. – С.225.
- ¹²² Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Частина II // Табор. – 1927. – Ч.6. – С.44-45.
- ¹²³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Видавництво ім.О.Теліги, 2001. – С.17.

Додатки до статті.

Таблиця 1
Волинська група армії УНР на 9 червня 1919 р.

Назва частини	стар- шини	підстар- шини	вояки (взагалі)	багнети	шаблі	рушниці	куле- мети	гар- мати
Штаб Волинської групи	45		105	60	20	72	2	
1-ша Північна дивізія	363	540	3248	1799	101	2245	57	20
4-та Холмська дивізія	272	442	2630	2055		1747	74	4
Житомирська юнацька школа	36		273		12	300	11	
1-й запасний піший полк	60	87	205	184		234	17	
Разом	776	1069	6461	4098	133	4598	161	24

Таблиця 2
Дієва армія УНР на 16 серпня 1919 р.

Назва частини	стар- шини	під- стар- шини	вояки	баг- нети	шаблі	руш- ниці	куле- мети	гар- мати	пан- цер- ники	бронь- потя- ги	літа- ки
<i>Волинська група</i>	44	15	191	50	17	82	2				
1-а Північна дивізія	298	278	1844	746	70	975	49	14			
4-та Сірожупанна дивізія	197	168	855	535	44	741	28				
1-й кінний полк ім. М. Залізняка	31	12	123		41	133	3				
разом	570	473	3013	1331	172	1931	82	14			
<i>Група Січових стрільців</i>	50	48	655	210		210	11				
10-та дивізія СС	180	40	2670	820	70	1960	20	32			
11-та дивізія СС	223	15	2792	877	64	2010	26	24			
4-та Окрема кінна бригада	51	2	642	135	373	480	13	2			
автопанц. див-н, кошові частини	56	17	1110	97		97	19	5	5		
разом	560	122	7869	2139	507	4757	89	63	5		
<i>Запорізька група</i>	84	55	411	60	20	120	2				
6-та Запорізька дивізія	174	108	1976	628	102	1348	31	11			
7-ма Запорізька дивізія	180	225	2714	519	63	1142	25	18	2		

8-ма Запорізька дивізія	184	102	993	435	42	830	16	7			
3-тя Окрема кінна бригада	64	60	760		291	450	15	1			
разом	586	550	6854	1642	518	3890	89	37	2		
<i>Київська група</i>	23	2	172	69		100					
5-та Київська дивізія	53	50	773	587	36	737	9	3			
12-та Київська дивізія	42	24	662	496	35	645	13	2			
1-ша Подільська повст. дивізія	54		618	145		145	5	9			
разом	172	76	2225	1297	71	1627	27	14			
3-тя Залізні дивізія	199	560	3946	2167	279	4000	101	14			
9-та Залізнична дивізія	167	188	1538	830	106	1189	43	12			
2-га дивізія “Запорізька Січ”			1650	800	150			15			
у шпиталях та обозах			4100								
Мобілізовані			700								
1-й Окремий Залізничний курінь	55		370			230					
2 панцерні загони	98	50	579	258		450	54	12		9	
Бойові авіазагони і повітропл. див-н	70		523			51	32				22/4
1-й Запорізький загін	3		31								
Разом в Дісвій армії УНР	2480	2019	33398	10464	1803	18125	517	181	7	9	22/4

Таблиця 3
Волинська група армії УНР на 23 серпня 1919 р.

Назва частини	стар- шини	під- стар- шини	вояки (взагалі)	багнети	шаблі	руш- ниці	куле- мети	гар- мати
Штаб Волинської групи	57	7	357	167	17	169	2	
1-ша Північна дивізія	274	331	2113	978	67	1228	56	14
4-та Сірожупанна дивізія	210	194	1562	1254	59	734	44	4
2-й кін. ім. М. Залізняка полк	22	20	129	-	41	160	5	
Разом	563	552	4116	2399	184	2291	107	18

Таблиця 4
Дієва армія УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	мається за списком									
	стар- шини	уря- довці	свяще- ники	лікарі		фельдшери		під- стар- шини	вояки	
				меди- ки	ветери- нари	меди- ки	вете- рина- ри		мушт- рові	немушт- рові
Штаб армії	96	181	3	2	1	1	1	2	14	96
Запорізька група	1069	152	3	19	8	83	24	1041	8189	1807
Група Січових стрільців	698	162	4	13	2	36	11	589	5865	4198
Волинська група	723	158	6	19	3	44	14	898	4965	2389
Київська група (бойовий склад)	192	-	-	3	2	7	4	-	3016	
2-га піша дивізія (бойовий склад)	169	3	-	-	-	-	-	113	1467	
3-тя Залізна дивізія (бойовий склад)	402	-	-	-	-	-	-	545	4542	
9-та Залізнична дивізія (бойовий склад)	144	-	-	-	-	-	-	192	1111	
Курінь Власного резерву Гол. отамана	46	4	1	1	-	6	5	74	510	166
1-й запасний кінний полк	34	7	-	-	2	1	1	30	202	57
1-ша запасна кінна батарея	7	1	-	-	-	-	-	5	47	11
Технічний кіш	22	1	-	-	-	-	-	-	3	-
1-й Окремий Залізничний курінь	45	7	-	1	-	6	-	21	386	-
4 панцерні загони	199	17	-	4	-	10	-	93	1048	
Разом	3846	693	17	62	18	194	60	3603	40189	

Таблиця 5
Волинська група армії УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	мається на лицє									
	стар- шини	уря- довці	свяще- ники	лікарі		фельдшери		під- стар- шини	вояки	
				ме- дичні	вете- ри- нар- ні	ме- дичні	вете- ри- нар- ні		мушт- рові	не- мушт- рові
Штаб Волинської групи	88	45	1	1	1	1	1	35	266	415
1-ша Північна дивізія	261	48	2	16	3	20	8	446	2420	1078
2-га піша дивізія	В і д о м о с т е й н е о д е р ж а н о									
4-та Сірожупанна дивізія	177	39	1	2	-	14	5	269	1117	418
1-й кінний Лубенський полк	В і д о м о с т е й н е о д е р ж а н о									
2-й кінний ім.М.Залізняка полк	23	5	1	-	-	1	1	27	187	55
Разом	549	137	5	19	4	36	13	888	3990	1966

Таблиця 6
Група Січових стрільців на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	стар- шини	під- стар- шини	вояки (взагалі)	багнети	шаблі	руш- ниці	куле- мети	гар- мати	панцер- ники
Штаб групи СС та автокоманда	51	14	613	196			11		
10-та дивізія СС	119	215	1271	622	43		26		
11-та дивізія СС	109	128	1150	630	34		21		
4-та Окрема кінна бригада	15	58	208		172		7		
10-та гарматна бригада СС	75		1249		23			2	
11-та гарматна бригада СС	Частини приділені до з'єднань армії УНР та УГА								
Кіш скорострільів і автопанцій д-н	44	24	480	312			19		6
Разом	413	439	4971	1760	272		84	2	6

Таблиця 7
Людські поповнення, одержані армією УНР з початку червня до 28 вересня 1919 р.

Назва частини	До 14 вересня 1919 р.				14 – 21 вересня 1919 р.				21 – 28 вересня 1919 р.			
	стар- ши- ни	під- стар- шини	вояки	ново- бран- ці	стар- ши- ни	під- стар- шини	вояки	ново- бран- ці	стар- ши- ни	під- стар- шини	вояки	ново- бран- ці
Запорізька група	191	1364	663	1	16	87	4	83	4	7	1704	
Група СС	2		964	267		8	422	63		70	2862	
Волинська група	43	403	7933		42	348	1563		7	12	336	
2-га піша дивізія	16	82	737									
3-тя Залізна дивізія	133	390	3960		4	2	32			53	171	
Київська група	163		3330		47		1167		19	3	1086	
К-нь Вл. Резерву Гол. от-на	7	12	178				1					
Бердичівська повст. дивізія							127		4			
Корпус Кордонної охорони	1	32	470									
Кіш охорони республ. ладу												
Військ. комунікації (етапи)	2	4	12			19	214			4	85	
Техн. частини і установи	1	32	62			104	104		5	2	17	
Запасні кінні частини	25	159	257		2	9	79			5	29	
Штаб Дісвої армії						1	15		1			
1-й Рекрут. піший полк	2	49		1635		15		433			2	111
1-й Рекрут. кінний полк	1	5	76	393				165				1
1-й Рекрут. гарматний полк				92								
Житомир. юнацька школа			31	16			1	3				2
Установи Коменданта тилу	7	24	223			4	126			3	266	
Інші установи	67	32	300		5	2	69		12	58	569	
Разом	661	2588	25164	2403	116	1386	6603	664	52	217	7127	114

Таблиця 8

Людські поповнення, одержані армією УНР упродовж 28 вересня – 17 жовтня 1919 р.

Назва частини	28 вересня – 7 жовтня 1919 р.				7 – 10 жовтня 1919 р.				10 – 17 жовтня 1919 р.			
	старшини	підстаршини	вояки	новобранці	старшини	підстаршини	вояки	новобранці	старшини	підстаршини	вояки	новобранці
Запорізька група	1	16	1216			9	460		5	1	16	
Група СС		11	449	14		6	521	23			789	
Волинська група	2	6	104				8			13	52	
2-га піша дивізія												
3-тя Залізна дивізія	3	10	230									
Київська група	1	6	776		7	88	2257					
К-нь Вл. Резерву Гол. от-на							50					
Бердичівська повст. дивізія												

Корпус Кордонної охорони			15						2	7	167	
Кіш охорони республ. ладу			238		3		9					
Військ. комунікації (етапи)			14								96	
Техн. частини і установи	1	10	19		4	2	5		2	1	3	
Запасні кінні частини		1	26		4		13					
Штаб Дієвої армії					4	1	63					
1-й Рекрут. піший полк				14				16				5
1-й Рекрут. кінний полк												2
1-й Рекрут. гарматний полк												1
Житомир. юнацька школа						7						1
Установи Коменданта тилу							123					
Інші установи					3		14		14	19	315	
Разом	8	60	3087	28	25	11 3	3523	39	23	41	1438	9

Таблиця 9

Група Січових стрільців армії УНР на 15 жовтня 1919 р.

Назва частини	старшини	підстаршини	вояки (взагалі)	багнети	шаблі	рушниці	кулемети	гармати	панцерники
Штаб групи СС та автокоманда	74	50	676	265		319	6		
10-та дивізія СС	121	210	1264	434	45	636	35		
11-та дивізія СС	139	174	1172	438	38	569	35		
4-та Окрема кінна бригада	37	603					8		
10-та гарматна бригада СС	80	248	1164			419	6	27	
11-та гарматна бригада СС	Частини приділені до з'єднань армії УНР та УГА								
Кіш скоростріль і автопанцний д-н	47		709			122	21	3	6
Разом	498	6270		1137	83	2065	111	30	6

Таблиця 10

Дієва армія УНР на 24 жовтня 1919 р.

Назва частини	багнети	шаблі	гармати	кулемети
Волинська група (1, 2, 4-та дивізії)	350			
Київська група	300			
6-та Запорізька дивізія	2000			
7-ма Запорізька дивізія	650			
8-ма Запорізька дивізія	500			
3-тя Залізна дивізія	170			
9-та Залізнична дивізія	200			
Разом	4170			